

Милена Р. Нешић Павковић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за германистику

СТРАТЕГИЈЕ ПОТИСКИВАЊА КРИВИЦЕ И КРИТИЧКО СУОЧАВАЊЕ С НАЦИСТИЧКОМ ПРОШЛОШЋУ У РОМАНУ У СЕНЦИ МОГА БРАТА УВЕА ТИМА

На примеру романа *У сенци мога брата* немачког писца Увеа Тима приказале се да се Немци који су били директни учесници Другог светског рата на другачији начин „сећају” (не)проживљене прошлости од својих потомака, односно уочено је да су први користили стратегије потискивања прошлости, док су други тежили да се критички суоче с теретом прошлости коју су не хотећи наследили. У раду ће се анализирати начини на који се главни јунак изабраног романа/аутор и припадници његове породице суочавају с неславном прошлошћу која је утицала на идентитет породице, али и на пишећ лични идентитет.

Кључне речи: нацистичка прошлост, кривица, починиоци, потомци, идентитет, Уве Тим, *У сенци мога брата*

„А шта би било да је брат био постављен за
стражара у концентрационом логору?”
„Ми то нисмо знали.”

(Уве Тим, *У сенци мога брата*)

Бавећи се обрадом нацистичке прошлости међу Немцима, немачка културолошкиња Алаида Асман у студији *Дуга сенка прошлости* износи став да је опозиција починилац – жртва из криминалистичког дискурса постала неопходна у тумачењу историје након искуства Другог светског рата, јер осим великих војних губитака, рат је пратило незапамћено страдање цивилног становништва. Планско уништење Јевреја у фабрикама смрти узроковало је да се после рата једни наспрам других не налазе само победници и побеђени, већ и жртве и починиоци.

Иако нас деценије одвајају од Другог светског рата, иако су нас директни учесници и сведоци рата и злодела напустили, прошлост је и даље несавладана. Симптоматична је борба с прошлошћу како на страни жртава и њихових потомка, тако и на страни починилаца и њихових наследника. Након завршетка рата и хладноратовске поделе, у Совјетској окупационој зони постојао је јасан оријентир за будућност ка којој треба

1 milena.nesic.pavkovic@gmail.com

стремити: антифашистичка и антикапиталистичка борба – при чему је између ова два система, фашизма и капитализма, стављан знак једнакости. Кривци за рат у источном делу Немачке из које је настала Немачка Демократска Република били су капиталисти. Кривци-капиталисти су пронађени, кажњени, а да до коренитог преиспитивања прошлости није дошло. На другој страни, у Западној Немачкој, након брзоплетих покушаја денацификације у виду Нирнбершких процеса (1945–1946) није се већа пажња посвећивала ни жртвама, ни починиоцима, јер је, како се тврдило, свет био сит рата, страдања и несреће, тако да се поглед скретао с прошлости и упирао ка Аденауеровој политици рестаурације и светлијој будућности.

Док су на страни жртава временска дистанца и промена друштвене климе омогућиле да се жртве (из)боре с трауматичним искуством, јер су они мање трауматизовани почели наративно да обликују своја искуства, што је олакшало другима да о томе говоре², на страни починитеља је спољашњи притисак³ био окидач да се шездесетих година отпочне с преиспитивањем одсуства говора о одговорности у рату. Питања која су се тичала срамне прошлости (прошлост чланова и симпатизера Хитлерове партије, колаборационизам, сопствени злочини како нациста, тако и Савезника) била су гурнута у страну зарад будућности и напретка – демагогије модерног света. Алаида Асман је анализирајући однос према трауматичној прошлости и починитеља и жртава увидела да се прве две деценије након рата и међу Немцима и међу Јеврејима наилази на прећуткивање минулих догађаја (Asman 2011: 121). Док се код жртава прећуткивање патње јавља како због неизрецивости трауме, тако и због афирмације живота – у корист властитог преживљавања и у корист деце, на страни починилаца уочава се табуизација прошлости под теретом кривице и срамоте.

Како је аутор (али и наратор) романа изабраног за анализу потомак починитеља, суочен с прошлошћу у којој није директно учествовао и за коју није био одговоран јер је за време нацистичког режима био мали да би учествовао и разумео свет одраслих, роман *У сенци мога брата* Увеа Тима (*Am Beispiel meines Bruders*, Uwe Tim) пружа увид о начинима на који су се припадници прве генерације који су подржавали Хитлеров режим бранили од сопствене одговорности и како је несавладана прошлост у сенци нацистичких злочина утицала на разумевања сопственог

2 Ослањање на туђ наратив може бити проблематично, јер ако наративе трауматизованих жртава сведемо на оне који су били мање трауматизовани, долази до губитка плуралности индивидуалних искустава и индивидуалних прича, које би посведочиле о бруталности и степену злочина почињених у нацистичким логорима. Примо Леви тврди да „[...] сећање које се често призива и исказује у форми приповедања, тежи да се учаури у стереотипу, у неком облику који је потврђен искуством, кристализован, доведен до савршенства и улепшан, облику који заузима место изворног сећања и развија се на његов рачун.” (Levi 2002: 19)

3 Смена генерација, промена мисаоне парадигме под утицајем француских левичара и „шездесетосмаша”, суђење Адолфу Ајхману у Израелу, Франкфуртски процеси, емитовање игране серије „Холокауст” итд.

и породичног идентитета њихових потомака. Пошто се рад бави пре свега памћењем нацистичке прошлости и њеном присутношћу у виду сећања код починитеља/симпатизера и њихових потомака, не сме се занемарити чињеница да у зависности од односа према Хитлеровој политици и стране коју су заузимали за време рата и од накнадних сазнања о нацистичком режиму, зависи и њихов став према неславном периоду немачке прошлости. Овај рад тежи да покаже да се припадници генерације починитеља и њихови потомци на различите начине „сећају” прошлости, односно да су директни учесници користили препознатљиве стратегије потискивања прошлости за време Хитлеровог режима, док су потомци тежили да се критички суоче с несавладаном прошлошћу коју су наследили⁴.

1. У СЕНЦИ МОГА БРАТА

Немачки писац Уве Тим, који је рођен за време Другог светског рата⁵, у роману *У сенци мога брата* промишља однос према нацистичкој прошлости полазећи од породичног оквира. Грађу за овај роман Тим налази у искуству сопствене породице. Његов роман представља покушај да се сети, боље рећи, да упозна брата који се из рата није вратио, а кога је сам Тим последњи пут видео када је имао две године. Његов шеснаест година старији брат 1942. године одлази као добровољац у специјалне јединице Вермахта, где након неколико месеци бива рањен и умире. Под спољашњим притисцима након безусловне капитулације Хитлерова идеологија и рат који је вођен бивају означени као негативни, што доводи у питање поступак и личност брата наратора романа, односно брата самог писца. Унутар породице брат остаје јунак, хваљен од оца и непрежаљен од мајке, младић чија се слика након погибије учврстила: „Брат, то је био дечак који није лагао, увек како доликује, није плакао, који је био храбар, који је слушао. Узор.” (Тим 2012: 18) Међутим, проблематичност братовог идентитета уочава се када га треба позиционирати унутар друштва, које с накнадним сазнањима о рату и под спољашњим притисцима бива приморано да прихвати сопствену починитељску прошлост. Као припадник

4 Не треба изоставити чињеницу да је мали број потомака био спреман да се критички суочи с прошлошћу јер је то болан и дуготрајан процес који појединца супротставља колективу. Уколико се негативно говори и пише о злочинима сопственог колектива (народа), тај колектив, тежећи позитивној слици о себи, критикује и маргинализује појединца.

5 На основу године рођења у односу на Други светски рат као критеријума за класификацију генерација, Уве Тим (1940) се може означити као припадник генерације 1.5 (*onepointfive*). Проблематизујући класификовање генерација на страни жртава након Другог светског рата, америчка теоретичарка књижевности Сузан Рубин Сулејман уводи концепт генерације 1.5, у коју убраја све који су за време рата били мали да би могли да појме околности у којима су одрастали, мали да би могли да имају сећања на рат и страдања (Sulejman 2002). Ослањајући се на уочене сличности у понашању потомака жртава и починилаца, класификацију Сузан Рубин Сулејман проширујемо и на децу починитеља јер су и они били мали да би могли да преузму одговорност за почињено.

„генерације постсећања” (Herš 2011) који није имао лична сећања на прошлост, Тим, желећи да упозна брата, посеже за његовим дневником и писмима из рата. Осим тога, типично за потомке, то јест, како Тим за себе каже „*оног који је дошао после*” (Tim 2012: 8), јесте да се они услед одсуства искуства ослањају на комуникативно памћење⁶, али и на друге доступне трагове: документа, новинске чланке, историјске списе⁷ итд., који могу понудити другачије виђење од доступних и устаљених интерпретација прошлости.

Више пута сам покушавао да пишем о брату. Али сваки пут бих остајао на покушају. Читао сам његова писма с фронта и дневник који је водио док је учествовао у нападу на Русију. Мала свеска у светлосмеђем повезу с натписом *Белешке*.

Хтео сам да упоредим братовљеве записе са ратним дневником његове СС-дивизије „Мртвачка глава”, како бих сазнао све до танчина, више него из његових неколико таксативних уноса. Али сваки пут када бих се унео у дневник или писма, убрзо бих поново прекидао са читањем. (Tim 2012: 9)

Симптоматично је да рад на роману Тим започиње тек након смрти родитеља и старије сестре, јер га је оптерећивало и ометало њихово присуство и сећање, које је тежило да створи и одржи пожељну и позитивну слику о страдалом брату стварајући на тај начин породичну заједницу сећања: „Тек када је приминула и сестра, последња која га је познавала, био сам слободан да пишем о њему, а бити слободан значило је моћи поставити питања, не морати се обазирати ни на шта и ни на кога”. (Tim 2012: 10) Уве Тим као одрастао и зрео човек започиње рад на роману и пишући покушава да задовољи два императива – породични аманет: да се сећа брата који је страдао и морални императив: да проблематизује породично сећање јер је свестан да је једино на тај начин могуће да избегне наношење неправде невино страдалим жртвама на другој страни.

2. СУОЧАВАЊЕ С КРИВИЦОМ – ПОЧИНИТЕЉИ И ЊИХОВИ ПОТОМЦИ

„Рад на прошлости био би успешан тек када би се отклонили узроци прошлог. Само због тога

6 По Јану Асману, комуникативно памћење обухвата сећање које се односи на блиску прошлост, односно на прошлост коју човек дели са својим савременицима. Овај вид памћења везан је за групу, настаје у времену и пролази с њим, тачније с његовим носиоцима. Када носиоци сећања умру, оно уступа место новом памћењу. „Овај простор сјећања, образован само лично гарантраним и комуницираним искуством, одговара трима или четрима библијским генерацијама које морају искупувати кривњу.” (Asman 2005: 57)

7 „У међувремену сам прочитао друге дневнике и писма, она у којима се увиђају патње цивилног становништва, која испољавају противљење, и друга у којима се о убијању цивила, Јевреја као и Руса, извештава као о нечем најсаморазумљивијем. То је аутоматски прихваћени језик који олакшава убијање: људи ниже врсте, паразити, гамад, чији је живот прљав, покварен, поживотињен. Кађење димом је хигијенска мера.” (Tim 2012: 89–90)

што узроци и даље постоје, утицај прошлог траје и данас.”

(Теодор Адорно, *Шта значи рад на прошлости?*)

У *Пићању кривице* написаном непосредно након завршетка рата, немачки филозоф Карл Јасперс истиче да појам Немци не подразумева једну хомогену заједницу, односно он указује на хетерогеност нације на основу искустава које је сваки Немац понео из периода националсоцијализма. Сваки појединац има своје виђење скорашње прошлости, сваком је својствена тенденција да из прошлости извуче оне чињенице које ће подржати конструкцију позитивне слике о себи, што заправо код починилаца и симпатизера нациста води селекцији и прећуткивању непожељних догађаја из прошлости.

Сви смо ми склони да себе оправдавамо, а да, оптужујући, нападамо 'противничку страну'. [...] Ко исплива, замишља да је истина свеопштег добра на његовој страни. Ту се крије дубока неправда која је слепа за страдалнике, немоћне, за оне које су догађаји прегазили. (Jaspers 2009: 18)

Алеида Асман (2011) је приметила да је исход Другог светског рата специфичан по чињеници што Немци нису само били поражени у рату, за шта је требало да сносе војне, економске и политичке последице, већ су након рата Немци били суочени и са сопственим злочинима и кривицом. Чињеница да су Немци били починитељи, отежавала је одржавање позитивне слике о себи, стога је требало развити одбрамбене механизме који би штитили лични и национални идентитет. Немачки писац и публициста Рафл Ђордано у есеју *Друга кривица, или какав је шерет бићи Немац* међу припадницима прве генерације непосредно након пораза у рату, али и у деценијама које су уследиле, уочава одбијање да се кривица прихвати на националном нивоу. Одбијање прихватања кривице Ђордано (2000: 79) назива „колективним афектима”: колективним, јер се уочавају међу већином припадника немачке нације, а афектима, јер се ради о наглој, нерелектованој реакцији нације која не може да превазиђе тај први тренутак страха од заслужене казне. Теодор Рајк у својој студији *Принудно признавање и пошреба за казном* каже да је злочинцима потребно много времена да схвате шта су урадили и шта њихово дело значи. Они своје злочине неретко крију и од себе самих, а све док не признају, у њима се боре импулс за прикривањем и потреба за признавањем (Rajk 1925). Пратећи Рајкову поставку, немачка политиколошкиња Гезине Шван уочава да се међу Немцима кривица прећуткивала, али да оправдања која су се често користила⁸ показују да су многи учесници и посматрачи још за време Хитлеровог режима били свесни злочина који су се дешавали.

8 „[...] нисам ништа знао, био сам идеолошки заслепљен, налазио сам се у безизлазном положају, нисам, дакле, могао сам да одлучујем (обавеза послушности, обавеза да се наредбе извршавају), или, просто, нисам размишљао” (Svan 2000: 59)

Карл Јасперс је дефинисао постојање колективне кривице иако је био свестан да су за време Хитлеровог националсоцијализма осим његових присталица⁹ у Немачкој коегзистирали и противници овог режима. Они су због немогућности да напусте земљу, али и да јавно иступају против система били у једној врсти егзила која се зове унутрашња емиграција – духовно дистанцирање од догађаја који су присутни. У периоду док је још било могуће, Јасперс је, на пример, јавно иступао против нацизма и с тим у вези неосновано је приписивати њему колективну кривицу. Међутим, због става о сржи немачке културе која је иманентна њеним носиоцима¹⁰, био је свестан да као део колектива и сам мора прихватити део његове кривице. Ослањајући се на Јасперсово поимање колективне кривице¹¹, може се закључити да и потомци починитеља наслеђују једну врсту одговорности – да признају жртаве, њихова страдања и нехуманост којој су биле изложене.

Потомци починитеља на различите начине приступају обради и прихватању прошлости, али се грубо могу поделити у две групе. У првој групи налазе се „саучесници” који користе различите механизме како би прећутали и потиснули трауматичну прошлост и одржали позитивну

9 Код Прима Левија колективна кривица може се образложити уз помоћ питања ко су били ти „кољачи”, који су учествовали у механизму Холокауста (Levi 2002: 192). Одговарајући на то питање, он тврди да то нису били неки умоболни људи, већ обичан човек који је из неких себи разумљивих разлога подржао Хитлерову идеологију. „Били су, међутим, саздани од истог материјала као и ми, били су просечна људска бића, просечно интелигентни, просечно зли: осим изузетака, нису били чудовишта, имали су наша лица, али су били лоше одгојени. Махом су били послушници и функционери, неотесани и марљиви: неки слепо убеђени у нацистичку мисао, многи равнодушни или у страху од казне, или жељни каријере, или сувише послушни. Сви су прошли кроз застрашујуће необразовање које им је пренела и наметнула школа устројена по вољи Хитлера и његових сарадника, касније употпуњена есесовским дрилом. Многи су приступили добровољачким трупам због угледа који су пружале, због њихове свемоћи, па чак и само да би побегли од породичних проблема. Неки су се, додуше малобројни, предомислили, тражили премештај на фронт, опрезно помагали логорашима, или изабрали самоубиство. Мора бити јасно да су сви они били одговорни, у већој или мањој мери, као што мора бити јасно да се иза њихове одговорности крије одговорност већине Немаца који су на самом почетку, због менталне лењости, због кратковиде рачунице, због глупости, због националног поноса, прихватили „лепе речи” редова Хитлера, следили га док су му судбина и недостатак обзира ишли у прилог, а онда његовом пропању повучени на дно, погођени британским мачем жалости, беде и кајања, да би после само неколико година били рехабилитовани неком бескрупулозном политичком игром.” (Levi 2002: 192–193)

10 Осећај да нас се тиче све оно што се тиче припадника немачког духовног и душевног живота, „осећај да сам с другим истог језика, истог порекла, исте судбине, – постаје овде основ неке опипљиве кривице већ, пре, аналогне кривице” (Jaspers 2009: 60).

11 Јасперс (2009) дефинише четири врсте кривице:

1. кривичну одговорност
2. политичку кривицу
3. моралну кривицу
4. метафизичку кривицу,

при чему колективну кривицу заснива пре свега на основу политичке одговорности коју су појединци сносили због свог делања или неделања у поретку државе, што се директно може повезати с Левијевим ставовима о почецима националсоцијализма.

слику о себи и члановима породице, а на тај начин осигурали континуитет међу генерацијама и вредност сопствене егзистенције. У другој, малобројнијој групи су потомци који критички преиспитују минувле догађаје, рушећи на тај начин природну потребу да се одржи позитивна слика о себи и својој породици. У изабраном роману Уве Тим на сопственом примеру показује колико је сложен и тежак процес суочавања с неславном прошлосту колектива чији је члан, односно колико је тешко нарушити породични идентитет да би се задовољио морални императив да се жртве признају.

2.1. Стратегије пошкривања кривице

„Сви смо ми склони да себе оправдавамо, а да, оптужујући, нападамо противничку страну.”

(Карл Јасперс, *Пишање кривице*)

Пошто се у раду истражују начини обраде нацистичке прошлости с једне стране међу директним сведоцима, а с друге стране међу потомцима који се приликом реконструкције непроживљене прошлости ослањају на комуникативно сећање али и на познате слике и наративе – сведочанства, фотографије, документе, дневнике и историјска знања, показале се како породични оквир узрокује конструкцију слике о прошлости чак и када је супротстављен званичним наративима (историји, учењу у школи итд.).

Проблематизујући појам трауме, која је постала предмет истраживања студија о Холокаусту, Алаида Асман се успротивила широко прихваћеној пракси да се говори о трауми починилаца и трауми жртава:

Починиоци, насупрот жртвама, нису трауматизовани јер су догађај због којег су позвани на одговорност желели, планирали, свесно спровели и поврх тога – у случају националсоцијалистичких злочина – пред собом идеолошки оправдали. Као извршиоци екстремног злочиначког насиља, они нису изненадно и сасвим неприпремљени конфронтирани са надмоћи догађаја који не разумеју, који нису кадри да категоризују и који угрожава како њихов физички интегритет тако и њихов лични идентитет, нити су тој надмоћи били без одбране изручени. (Asman 2011: 118)

Међутим, ако је и постојала нека врста трауме код починилаца, „она се састојала у изненадној и шокантној конфронтацији с индивидуалном одговорношћу и свешћу” (Asman 2011: 119). Нестанак света који је пропагирао права и свемоћ Аријеваца да одлучују о туђим животима доприноси разарању слике о себи, односно појави коју Асманова назива „траумом срама” (Asman/Frefert 1999: 86). Управо та врста трауме подстиче код починилаца одређене стратегије да негирају, потисну или оправдају сопствену кривицу.

Проучавајући начине обраде прошлости код починилаца, немачка научница је уочила пет стратегија потискивања непожељне прошлости:

„изједначавање, екстернализациј[у], брисање, ћутање и кривотворење” (Asman 2011: 217).

1. **Изједначавање** подразумева да се једна кривица мери другом, што би требало да води анулирању кривице, односно да се причом о не делима противника покаже да није само једна страна лоша, чиме се доводе у питање саме жртве и њихово признавање.
2. Под **екстернализацијом** мисли се на процес скидања кривице са себе и њено приписивање другоме.
3. **Брисање** подразумева одстрањивање непожељне прошлости ради одржања позитивне слике о себи и не може се посматрати само као намеран механизам у памћењу, односно заборављању. Рад на памћењу зависи од различитих чинилаца: социјалног, унутрашњеполитичког и спољнополитичког оквира (Asman 2011: 224). Оваквом анализом Асманова покушава да објасни понашање Немаца од доласка Хитлера на власт: „Оно што је морало бити предмет критике, побуне, ужаснутости, туге, штавише трауме, искључено је из опажајног круга и избачено из свести. За ампутираним моралним осећањем касније се више није могло тек тако посегнути.”¹² (Asman 2011: 224) Асманова жели да укаже да оно што на време није било опажено, не може бити ни избрисано.
4. **Ћутање** као врста свесног и несвесног одбрамбеног механизма јавља се пре свега из страха због кривичне одговорности и осуде. Осим тога, скретање погледа тадашњих Немаца довело је до одсуства трагова, односно одсуства репера сећања на минуле догађаје: „Оно што тада није примећено, јер се није хтело приметити, то касније није ни могло постати предмет сећања.” (Asman 2011: 225) Ипак, на ћутање као „израз продужене моћи” (Ameri 2000) упозорио је још Жан Амери у есеју *Ресаншимани*¹³.
5. **Кривотворење** сећања и његово преобликовање подразумева лажна сећања или преузимање сећања других, пре свега жртава, и

12 Озакоњење идеологије нацистичког режима омогућавало је Немцима да мисле да је њихово деловање оправдано, тако да за оно што је било легално, а што су чинили, нису морали да носе одговорност и законску кривицу.

13 Међутим, постављамо питање како се могло говорити и писати о сопственом страдању и траумама из рата? Осврнемо ли се на дела тзв. „књижевности из рушевина” (*Trümmerliteratur*), уочавамо да су након рата постојали писци који су говорили о сопственом искуству и страдању. Као пример, можемо узети Волфганга Борхерта и његове кратке приче или драму *Напољу, испред вратица* (*Draußen vor der Tür*) у којима се говори о страхотама кроз које је прошао обичан немачки војник на Источном фронту или о савезничком бомбардовању немачких градова којим су одузети животи многих цивила. Оваквим приступом прошлости заправо се подржава став да многи Немци нису опазали страдање других (суграђана, комшија, пријатеља) јер им је тако било једноставније да наставе да живе.

њихово имплементирање у сопствени наратив.¹⁴

Позивајући се на представљену класификацију, у раду ће се показати које од побројаних стратегија Уве Тим препознаје у сопственом колективу, пре свега породици чији су чланови били део нацистичке прошлости као представници прве генерације, то јест, истражиће се начини на које они обликују минуле догађаје тако да обезбеде лојалност колективу, углед породице и позитиван самоопис. С друге стране, биће приказано и ауторово/нараторово критичко суочавање с прошлoшћу јер он као припадник генерације 1.5 тек након смрти родитеља и сестре преиспитује прошлост своје породице и њен удео у рату, свестан да је једини начин да се ослободи терета минулих догађаја признавање злочина и могућност „да другима у односу на себе донесе правду” (Riker 2015: 176).

2.2. Анализа стратегија пошкривања трауматичне прошлости и њихово критичко посматрање на основу романа У сенци мога брата

Мада је понекад врло тешко оделити стратегије одбране од прошлости по класификацији Алеиде Асман, јер су оне у реалним ситуацијама нераздвојиво повезане и веома сличне, у роману *У сенци мога брата* уочава се тежња и потреба код директних учесника рата да сопствену кривицу посматрају у контексту кривице других – било да је мере и изједначавају с непријатељском кривицом, било да непријатељу приписују злодела или их кривотворе. У роману се може уочити да учесници рата на страни починитеља нису постављали питање о сопственој одговорности, већ су своја деловања пре свега поредили с непријатељским акцијама и њиховим делањем. Како би боље указао на неспособност актера рата да сагледају сопствени допринос рату и одржавању нациста на власти, Уве Тим цитира братово писмо послато родитељима с фронта из кога је јасно да брат као учесник рата инсистира једино на неморалности и злочинима противника.

Код мене је и даље све по старом, здрав сам, имам и да једем, само бриге о кући остају, овде свакодневно јављају о ваздушним нападима Енглеца. Кад би Саксонац само попустио с тим. То није раш, што је убијање жена и деце – и што није хумано. Надам се да ћу ускоро добити писмо од тебе и од мајчице, [...]”¹⁵ (Tim 2012: 25)

Док с једне стране осамнаестогодишњи брат наратора романа једнодимензионално сагледава ситуацију и бомбардовање немачких градова осуђује као нехумано, он с друге стране прећуткује немачка бомбардовања великог броја европских градова и страдања на хиљаде цивила. С временске дистанце Уве Тим препознаје екстернализацију и брисање

14 О овом механизму одбране од прошлости најбоље говори студија Харалда Велцера *Дека није био нациста* (Harald Welzer, *Opa war kein Nazi*), у којој се анализирају механизми којима се лажна или туђа сећања имплементирају у сопствени наратив.

15 Курзив у оригиналу.

као стратегије одбране од прошлости, указујући на прихватање истог модела понашања унутар породице и целокупног немачког послератног друштва. Аутор показује ову стратегију како би указао на њено дејство и освестио сличне поступке код појединаца и друштвених група с циљем да укаже на двоструки морал оних који су рат отпочели. Тим сматра да се једино критичким бављењем прошлости и признавањем жртава и сопствених недела може „помирити” с прошлосту, односно да тек прихватањем тамних делова прошлости и њиховим укључивањем у сопствени индивидуални и колективни (породични и национални) идентитет, може да дође до моралног сагледавања сопства.

Проблематизујући недавну прошлост Тим је уочио да су се догађаји из рата препричавали готово увек на исти начин и да су претили да постану стереотипи. „То су биле свакодневне приче које су се препричавале после рата, у предузећима, у кафанама, код куће, на дијалекту, на негованом високонемачком, и на тај начин се оно што се десило, а самим тим и кривица уситњавало.” (Тим 2012: 125) Интерпретацијом прича некадашњих учесника рата долази се до закључка да је изједначавање злочина незаобилазан механизам потискивања починитељске прошлости јер се савезничка недела пореде са сопственим, али и да се одговорност за сопствене злочине приписује непријатељској страни (екстернализација).

Руси су и даље били непријатељи који су силовали жене, протерали Немце и још остављали немачке заробљенике да гладују. А притом се питање кривице није постављало, као ни питање хронолошког редоследа и узрочника зверстава. Радило се само о извршењу наређења. Од обичног војника па све до генерал-фелдмаршала Кајтела, који је пред судом у Нирнбергу изјавио да он није крив, јер је, напослетку, само извршавао наређења. (Тим 2012: 125)

Он [отац], који је сваки пут истицао да није био нациста, износио је аргументе о истовременој кривици савезничких снага на ратишту. Зашто Британци, Американци, нису бомбардовали железничке прилазе концентрационим логорима? Пошто су савезници још 1943. знали за њих? И зашто нису бомбардовали крематоријуме? Зашто Јевреји нису благовремено прихваћени у САД и у Енглеској?

Покушај да се кривица релативизује, да се на победнике пренесу сопствена кривица, да се од њих направе саучесници. (Тим 2012: 127–128)

Анализирајући сопствену породицу и братову одлуку да се самоиницијативно пријави за службу у Вермахту, Уве Тим је уочио да је приликом ре/конструкције тог догађаја такође присутна потреба да се прошлост доради, да се сопствена кривица пребаци на другог (екстернализација) како би се одржала позитивна слика о брату и породици.

На питање зашто се брат пријавио у СС, мајка је понудила неколико разумљивих објашњења. *Из идеализма. Није хтео да се издваја. Није хтео да се извлачи.* Она је, као и отац, правила јасну разлику између СС-а и оружаног СС-а. У међувремену, по завршетку рата, након што су приказане

ужасавајуће филмске слике настале при ослобађању из концентрационих логора, знало се шта се дешавало. *Баџра*, говорило се, *злочинци*. Али синак је био у оружаном СС-у. СС је био обична борбена јединица. Злочинци су били други, СД. Јуришине јединице. Поштошво они горе, вођство. А идеализам оmlадине – злоуишребљен.¹⁶ (Тим 2012: 19)

Анализа мајчине верзије приче о братовом одласку у СС јединице само потврђује наведени став. „Прича коју је мајка стално изнова приповедала гласила је како је хтео да се добровољно пријави у оружани СС и како је притом залутао. Говорила је то на такав начин као да је оно што је затим следило било могуће избећи. Прича коју сам тако рано и тако често слушао да ми се чини као да све то јасно видим пред очима, као да сам то лично доживео” (Тим 2012: 11). Јединица у коју се пријавио брат звала се „Мртвачка глава”, а Уве Тим с накнадним сазнањима појашњава ко је сачињавао ту јединицу.

Међу СС-дивизијама, његова је важила за елитну, попут дивизија „Рајх” и „Телесна гарда Адолфа Хитлера”. Дивизија „Мртвачка глава” формирана је 1939. од припадника стражарске групе из концентрационог логора Дахау. Као посебно обележје, њени војници носили су мртвачку главу не само на капи, као остале СС-јединице, већ и на реверу. (Тим 2012: 12–13)

Рушећи позитивну слику брата, Тим преиспитује братову кривицу, одговорност чланова породице, као и стратегије које су они користили да се пред собом и другима оправдају за (не)учињено.

Мајка и отац нису могли да се помире с братовом погибијом. Отац је захтевао прецизан извештај о његовој смрти, а за синовљево страдање „кривио је” старешине његове јединице, који су „улудо жртвовали” младе животе војника.

Хтео је да зна подробније, писао је дивизији „Мртвачка глава”, регименти. У одговору је речено да је чета распуштена и подељена на друге јединице. То је значило да је чета била уништена, *улудо жртвована*. Један СС-батаљон, који је *улудо жртвован*, једна СС-чета, која је *улудо жртвована*. Реч *жртвован* постојала је у језику починилаца такође за сопствене људе. (Тим 2012: 72)

Термин жртва се у контексту Другог светског рата пре свега односи на страдало јеврејско становништво у централној Европи, а поред тога обухвата људе који су због политичке и расне неподобности, сексуалне оријентације или другачијег мишљења страдали од репресивних нацистичких мера. Очевим коришћењем речи *жртва* и именовањем брата као жртве јасно су уочљиви кривотворење и изједначавање сопственог страдања са страдањем поменутих група. У исто време кривица за синовљево страдање преноси се другоме, иако се на основу нараторових алузија у роману може закључити да је отац својим примером и симпатијама према идејама нацистичке Немачке инспирисао сина да се пријави у војну јединицу. Тим указује да је у породици постојао консензус да се

16 Курзив у оригиналу.

такво мишљење не помиње и да се прећуткује очев утицај на братову одлуку. „При чему мајка оцу никада ни за шта није приговорила. Речено је да се он заиста *добровољно* јавио, отац га није наговорио. Али није ни било потребе за тим. Било је то само извршење онога што је отац у складу с друштвом желео” (Tim 2012: 55). Опис начина на који се брат пријавио, реч „добровољно” написана у курзиву, указује на сумњу приповедача у истинитост става и критички приступ обради прошлости. Овоме у прилог стоји и често понављање да се брат својевољно пријавио: „Храбри дечко се добровољно пријавио у елитну јединицу” (Tim 2012: 56).

Преиспитујући комуникативно сећање у породичном оквиру, Тим се сећа наратива уз које је растао, анализира их и упоређује с накнадно стеченим знањима и уочава да је екстернализација као одбрамбена стратегија веома присутна у обради трауматске починитељске прошлости. Тим се присећа начина на који је отац говорио о заробљеништву: „Швајцарски пилотски сат му је, што је он стално и стално изнова помињао, када је пао у заробљеништво украо неки енглески војник” (Tim 2012: 69). Да би се заштитио од своје прошлости и свог (не)делања, оцу је било лакше да и другу страну означи као неморалну, која је и сама била спремна да почини злочине. Исти одбрамбени механизам уочљив је и у очевом читању селектованих „историјских” извора, који је требало да дају потврду његовом ставу, а у којима је уочљиво приписивање кривице другима.

Отац је читао историјска дела и мемоаре генерала и официра ратног ваздухопловства који су се појавили почетком педесетих. [...] А пре свега *Изгубљене победе* од генерал-фелдмаршала Фон Манштајна, који на 664 странице обимне књиге настоји да докаже да би Вермахт, а поготову он, да није било Хитлера, *кајлара*, који се умешао са својим наређењима, веома успешно водио операције. (Tim 2012: 92–93)

[...] Фон Манштајн је напоследку у својој књизи окривио Хитлера за изгубљени рат. (Tim 2012: 94)¹⁷

Пишући своју породичну причу, аутор залази и у поље друштвеног и проблематизује нацистичку прошлост заједнице. На примеру мањих ми-група показује да се прихватање кривице и одговорности за Други светски рат међу Немцима као широј друштвеној групи није суштински одиграло и пита се да ли је оно уопште (било) могуће. Пишући о вечерима када су се родитељи окупљали с пријатељима, Тим уочава да су њихове седељке повод и место да се расправља о другачијим (могућим) сценаријима Другог светског рата, при чему поента разговора није критичко преиспитивање рата, већ тражење одговора на питање због чега је рат изгубљен, као и потрага за означавањем криваца.

Отац није могао допустити тугу, само гнев, али који је [...] био усмерен не ка узроцима, него само против војних дилетаната, против забушаната, против издајника. То је била тема разговора са камерадама. Долазили су

¹⁷ Фон Манштајн приписује целокупну кривицу Хитлеру, иако је јасно да је за беспрекорно функционисање нацистичке идеологије морао да постоји колектив који га је подржавао.

увече, седели заједно, пили коњак и кафу и разговарали о току рату. Тражили су објашњења за то што је рат *изгубљен*. Још једном би се војевале битке, исправљале наредбе, смењивали неспособни генерали, Хитлеру се одузимала командна власт. (Тим 2003: 78)

Дискусије код куће, када би се срели они који су учествовали у рату, цепни стратеги, да би у разговору увек изнова дошли до главних тачака и прекретница: тих погрешних одлука Хитлера, Геринга, генерала-фелдмаршала Кајтела, званог Лакајтел. Промена стратегије. Луфтвафе је требало да изненада нападне цивилне ратне циљеве, дакле, Лондон, Ковентри, Бристол и Свонси, уместо да настави да бомбардује аеродроме и средства и оруђа за летење како би тиме задобили превласт у ваздуху за каснију инвазију. И увек изнова, Денкерк – каква су се све нагађања вртела око тога, тако често повезана са неком антисемитском теоријом завере. (Тим 2012: 94)

Сликањем друштвеног миљеа у коме је одрастао, Тим показује да приписивање сопствене кривице другоме јесте стратегија одбране од сенки прошлости која осим што је уочљива код појединца, важи и за друштвене групе. Тражењем изговора, прећуткивањем, преношењем кривице на другога могуће је ублажити сопствену кривицу, односно, конструисати прихватљиву слику индивидуалног и колективног идентитета. „Хитлер, тај злочинац. Нису само починиоци јавно злоупотребили језик, већ и они који су о себи самима говорили *још једном смо успели да извучемо живу главу*. Тако су лукавом преваром приграбили за себе улогу жртве” (Тим 2012: 102).

Брисање сећања као стратегију одбране од прошлости над којом се надвијала сенка Холокауста Уве Тим приказује кроз ситуацију у којој је и сам као дете учествовао, и која сагледана из перспективе одраслог човека указује на контрадикторност стављајући до знања да су Немци ипак имали свести о томе да је оно што су радили за време нацистичке власти било погрешно и неморално, иако је по законима Трећег рајха било легално. Као дете, у јеку нацистичке идеологије и владавине, он је научио „да цапнем, дакле куцнем потпетицама, и да се поклоним” (Тим 2012: 23).

И онда, једног дана, одрасли су ме почели убеђивати у неке друге ствари, забрањивали су ми оно што сам управо био научио: да цапнем. И да изговарам „Хајл Хитлер!” Чујеш ли! Нипошто! То је детету казано тихо, заклинајући га.

Био је 23. април 1945, амерички војници беху ушли у град. (Тим 2012: 24)

Прећуткивање срамне прошлости присутно је, као што је већ поминуто, у самој породици Тим јер у породичном сећању питање братовог одласка није преиспитивано дубље од онога што су чланови његове породице могли да поднесу и да преживе. Осим тога, Уве Тим брзком анализом ставља до знања да се није ћутало само после рата, већ се ћутало и за време рата, игнорисала се реалност. Занемарујући став Алаиде Асман да се не можемо сећати онога што нисмо опазили, Тим се пита како чланови његове породице, људи из комшилука, остали Немци нису могли да не примете шта се догађа с Јеврејима.

Скоро сви су окретали главе и ћутали када су одвођене њихове комшије Јевреји и када су *једноставно* нестајали, а већина је поново ћутала након рата када се сазнало куда су нестајали нестали.

У том ћутању Примо Леви види најдубљу кривицу Немаца. Та *мршва тишина* била је страшнија од опширних прича оних који су се изговарали оним ми-ништа-нисмо-знали. Ови потоњи одбијали су младе од себе – и моје сећање на то је јасно – када су као под присилом оправдања – често и без питања – набрајали разлоге због којих ништа нису могли да знају. Ипак се у њима замрешкала савест која је опомињала: нешто се могло знати. (Тим 2012: 101)

Ауторов критички приступ нацистичкој прошлости може се образложити његовом лектиром. Тим као потомак починитеља због одсуства личног сећања и мањка информација у комуникативном сећању посеже и за другом перспективом – књигама жртава, њиховим виђењем прошлости, на основу којих се отвара критички поглед на догађај. У роману *У сенци мога брата* аутор отвара нови начин виђења и интерпретације прошлости јер за разлику од чланова своје породице, противно природној тежњи, разара слику породице којој је Други светски рат однео дете и дом¹⁸ показујући њен удео и допринос таквој ситуацији. Уз то не сме се заборавити да критичко суочавање с породичном прошлошћу јесте веома захтеван и болан подухват, где се уместо одржавања породичне слике и мира бира моралност и отплаћивање дуга према жртвама, којима се неправда не може надоместити ни на који начин осим признавањем кривице, сећањем и саосећањем.

3. ЗАКЉУЧАК

Иако је одрастао у култури која је неговала ћутање, Уве Тим је осећао да у немачком друштву нешто не функционише како треба. Тоталитаризам, антисемитизам и страдања за време Хитлеровог режима остали су табу тема и неколико деценија након рата, али Тим је свој лични протест против таквог стања у друштву и култури исказао борбом кроз писање, пре свега борбом са самим собом. Алаида Асман је установила да починоци теже да обришу трагове својих злочина и да одбаце кривицу кроз порицање, ћутање и друге евазивне стратегије (Asman 2011: 111), али се Тим, иако потомак симпатизера Хитлеровог режима и брат војника Вермахта, супротставља тим механизмима одбране од трауме срама и одлучује да постане морални сведок, поштујући Маргалитов захтев да се успостави „персонална унија између жртве и сведока” (Margalit 2002: 147).

У свом роману Уве Тим мајсторски на више симултаних равни отвара питање сећања, било да се ради о колективном или индивидуалном сећању, његовој манифестацији и преношењу или његовој конструкцији. Аутор својим романом илуструје начине бекстава од одговорности

18 „Бомбардовани и убрзо након тога био је и син. То је био судбински ударац за породицу, и то је био рат. Све уништено.” (Тим 2012: 34)

починитеља за минуле догађаје показујући да је, да би се преживело и наставило са животом, било неопходно да се прошлост преради и прилагоди потребама садашњице. С друге стране, Тим сопственим примером дочарава колико је времена требало да прође и колико је индивидуалног рада било потребно да би се и он сам ослободио породичних стега памћења, јер је као члан породице морао да пружи допринос одржању слике која се неговала у породичном оквиру, али и да одужи дуг предака признајући жртве и њихове патње и страдања.

Литература:

- Ameri 2000: Ž. Ameri, „Resantimani”, *REČ Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 57.3, Beograd, Fabrika knjiga, 143–155.
- Asman 2011: A. Asman, *Duga senka prošlosti: Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, Biblioteka XX vek, prevela Drinka Goković.
- Asman/Frefert 1999: A. Assman/ U. Frevort, *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Von Umgang mit deutschen Vergangenheit nach 1945*, Stuttgart.
- Đordano 2000: R. Đordano, „Друга кривица, или какав је терет бити Немач”, *REČ Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 57.3, Beograd, Fabrika knjiga, 79–92.
- Herš 2011: M. Hirš, „Generacija postsećanja”, *Polja. Časopis za književnost i teoriju* 496, 149–169.
- Jaspers 2009: K. Jaspers, *Pitanje krivice*, Beograd, Fondacija Konrad Adenauer Beograd.
- Kuljić 2009: T. Kuljić, *Sociologija generacije*, Beograd, Čigoja
- Levi 2002: P. Levi, *Potonuli i spaseni*, Beograd, Clio.
- Margalit 2002: A. Margalit, *The Ethics of Memory*, Cambridge-Massachusetts-London, Harvard University Press.
- Rajk 1925: Th. Reik, *Geständniszwang und Strafbedürfnis*, Leipzig/Wien/Zürich
- Riker 2015: P. Riker, „О памћењу и подсећању”, *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, priredili: Mihael Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, Beograd, Zavod za udžbenike, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 167–181.
- Sulejman 2002: S. R. Suleiman, „The 1.5 Generation: Thinking About Child Survivors and the Holocaust”, *American Imago* 59 (3), Johns Hopkins University Press 277–295.
- Švan 2000: G. Švan, „Krivica zaodnuta ćutanjem”, *REČ Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 57.3, Beograd, Fabrika knjiga, 59–78.
- Tim 2003: U. Timm, *Am Beispiel meines Bruders*, Köln, Kiepenheuer & Witsch.
- Tim 2008: U. Tim, *U senki moga brata*, Beograd, Laguna
- Velcer/Meler/Čungal 2002: H. Welzer/S. Möller/ K. Tschuggnall, *Opa war kein Nazi - Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*, Frankfurt, Fischer Verlag.

Milena R. Nešić Pavković

**GUILTY SUPPRESSION STRATEGIES AND CRITICAL
CONFRONTATION OF THE NAZI PAST IN THE NOVEL *IN MY
BROTHER'S SHADOW* BY UWE TIMM**

Summary

On the example of the novel *In My Brother's Shadow* by the German writer Uwe Timm, the analysis will show that Germans who were direct participants in the Second World War “remember” the dark Nazi past in a different way than their descendants, who tended to critically confront the burden of the past that they had inherited unwillingly. The aim of this paper is to analyze the ways in which the protagonist of the novel/author and members of his family face the infamous past that influenced the identity of the family, but also the writer's personal identity.

Keywords: Nazi past, guilt, perpetrators, descendants, identity, Uwe Timm, *In My Brother's Shadow*

Примљен: 27. јануара 2022. године

Прихваћен: 17. марта 2022. године